

Ковальчука Івана магістрант
історичного факультету ЖДУ
ім. І.Франка

“Видатний державотворець, учений, учитель – Іван Феценко- Чопівський”

Уже стало традицією в новітній українській історичній науці згадувати про минуле народу лише в переддень ювілеїв та пам’ятних дат. Маємо сподівання, що незабаром цей негативний момент процесу історичного пізнання буде подолано. На нашу думку, для науки це не є позитивом, оскільки історія не любить емоцій і соціальних замовлень. Нині ж, присвяtimo дану статтю славному уродженцю нашого краю – Івану Феценку-Чопівському, який завжди пам’ятав про Україну, навіть, живучи за кордоном.

В ХХІ столітті, коли на історію у вітчизняній науці встановився інший, ніж у ХХ столітті погляд — на перше місце виходить пізнавальна функція історії; лише при умові більш-менш повної поінформованості, знанні загальної картини процесу, можна зробити висновок про подію, особу чи період. Ціннісна функція історії не втратила своєї актуальності, але вона розглядається не як самоціль у пізнанні минулого, а як кінцева мета при дотриманні історичної об’єктивності. Тому для сучасного історика важливим завданням повинно стати дослідження на широкому джерельному матеріалі, популяризація історичного минулого не лише своєї країни, але й краю. Цілісна картина національної історії можлива за умови повноцінного вивчення “малих” історій — сіл, міст, районів, областей, регіонів, з яких наче секторів створиться коло загальної історії.

Період національної революції вивів на арену державотворення України велику кількість діячів. Наші загальні знання про них і досі неповні та суперечливі. Серед діячів цього періоду непересічною в плані здобутків і надбань видається постать нашого земляка, ім’я якого було викреслено зі сторінок не лише історії Житомирщини, а й взагалі України — Івана Андріяновича Феценка-Чопівського. На жаль, на сьогодні про цю людину, окрім розвідок середини 1990-х років відомих житомирських краєзнавців М.Ю. Костриці і Г.П. Мокрицького,

написано вкрай мало літератури, яка б знайомила перш за все жителів області і всієї України з життям, науковою і політичною діяльністю борця за державність своєї Батьківщини. Сьогодні, держава Україна не має права забувати своїх дітей, які в минулому віддали за неї найцінніше, що має людина — власне життя.

Народився Іван Андріанович Фещенко-Чопівський 20 січня 1884 року в містечку Чуднові на Волині, в сім'ї Андріяна Фещенка-Чопівського — поштового службовця, який був переведений на службу до Чуднова, і Марії Янчинської — дочки місцевого священика. Рід його по батьковій лінії мав давнє шляхетське походження (з кінця XV ст.) і славу історію. Родичем цього роду був Іван Остапович Виговський — теж уродженець нашого краю. Івась був другою дитиною в сім'ї. В Чуднові він провів своє дитинство і здобув першу освіту — закінчив чуднівську двокласну школу.¹

В 1893 році Іван Фещенко-Чопівський вступив до підготовчого класу Першої Житомирської класичної гімназії. Навчався хлопець з перемінним успіхом, деякі предмети давалися йому особливо важко. Попри всі труднощі і матеріальні нестатки (у лютому 1901 року помер батько) він зумів закінчити гімназію з добрими результатами і отримати диплом.

Розуміючи, що розраховувати в житті він може лише на власні сили і здібності, Іван вирішує продовжити навчання у вищому навчальному закладі. В 1903 року Іван Фещенко-Чопівський успішно складає іспити до Київського політехнічного інституту, обравши для себе хімічний факультет.² Проте у зв'язку з революційними подіями 1905 року і активною участю в них студентства, інститут було на деякий час закрито. Фещенко-Чопівський в цей час їде на практику до Андрушівського цукрового заводу, що належав родині українських промисловців-меценатів Терещенків.

В Андрушівці студент захопився політичною діяльністю. Сам Іван Андріанович так підсумовує свою революційну діяльність: “Аби я довше затримався б у Андрушівці, де кожний, навіть найслабший “активіст” був на обліку у місцевій жандармерії, довелося би дорого заплатити за молодечі свої пошуки...”³

Навесні 1906 року інститут знову відкрили й Фещенко-Чопівський повернувся до навчання. Але тепер він зосередив свої наукові інтереси не на хімії, а на металургії. Під час однієї екскурсії до сталеварного комбінату його захопив сам процес сталеваріння. Наукові поривання студента вирішив підтримати металург-винахідник, професор Василь Іжевський. Іван Фещенко-Чопівський зі студентських років брав участь в організованому українському русі — як член “Просвіти” (відкрита 1906 року в Києві), “Української громади”⁴. Також працював в Українському науковому товаристві, де редагував записки термінологічної комісії. В українській студентській громаді при Київському політехнічному інституті очолював термінологічну комісію, яка разом з Київським товариством “Просвіта” склала український природно-технічний словник. Цей словник, за словами Івана Фещенко-Чопівського став “основою для пізнішої появи фундаментальних розвідок українською мовою в усіх ділянках прикладних наук — природи, хімії, медицини, фізики, техніки, будівництва тощо”.⁵

Наукову роботу Іван Фещенко-Чопівський поєднував з політичною діяльністю. Був членом Української радикально-демократичної партії, Товариства українських поступовців, створеного М.Грушевським в 1908 р., яке з 1917 року прийняло назву Української партії соціалістів-федералістів.

В 1907 році Фещенко-Чопівський складає іспити на звання інженера-технолога першого ступеня. Працював лаборантом в хімічній лабораторії Брянського Олександрійського заводу в Катеринославі.⁶ З 1909 року працює старшим асистентом в Київській політехніці, на кафедрі професора В.Іжевського. Відрядження до Бельгії, Німеччини і Англії допомогли сформуватись йому як науковцю. На Всеросійському з’їзді металургів у Петербурзі у 1911 році молодий вчений робить доповідь, яка привернула увагу фахівців і урядових кіл. Йшлося про досліди з цементациї заліза, що принесуть Фещенку-Чопівському міжнародне визнання.⁷

В 1913 році після складання спеціальних іспитів він отримує ступінь ад’юнкта (вчене звання). І, як відзнаку блискучих успіхів — дворічну стипендію у німецькому м. Бреслау (тапер Вроцлав, Польща) для роботи в дослідному

осередку одного з провідних металургів Заходу професора Обергоффера. Але вибухає Перша світова війна, і Фещенко-Чопівський змушений повертатися в Україну.⁸ До Києва шлях лежав через Швецію і Фінляндію. Певний час викладає неорганічну хімію та веде факультатив з металознавства у Київському політехнічному інституті. Відвідує усі акції Українського клубу, утвореного Миколою Лисенком після заборони “Просвіти”. Ще під час попередніх поїздок Україною вченим був зібраний певний матеріал, що був втілений в ряді праць: першої україномовної “Економічної географії для середніх шкіл”, двотомника “Природні багатства України”, “Цукрова промисловість України”.

У 1915-1917 роках Іван Фещенко-Чопівський працював в управі головного уповноваженого з розподілу палива для Київщини, спочатку як старший інженер технічного відділу, а згодом — як його керівник.⁹ У квітні 1917 року Фещенко-Чопівського обирають делегатом Українського національного конгресу. На цьому конгресі його вводять до складу Української Центральної Ради від просвітніх організацій Києва. Очолював Київську губернську українську раду. Під його керівництвом відбулося п'ять губернських національних з'їздів на кожному із яких він переобирався головою губернської ради.¹⁰

Улітку 1917 року Фещенко-Чопівський був обраний гласним міської думи, де входив до шкільно-освітньої і театральної комісії.

Фракція Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Центральної Ради делегувала його до Малої Ради, фінансової комісії та комісії для розроблення проекту статуту автономії України.¹¹ У червні 1917 року Фещенко-Чопівський був призначений директором департаменту промисловості Генерального секретаріату Володимира Винниченка. У лютому 1918 року — генеральний секретар промисловості і торгу в Раді народних міністрів Всеволода Голубовича.¹²

У 1918 році вийшла праця Івана Фещенко-Чопівського “Сільськогосподарські промисли України”. Навіть в цей напружений і складний час вчений не забував про наукову діяльність.

За режиму гетьмана Павла Скоропадського Фещенко-Чопівський працював радником Дніпросоюзу, співробітником газети “Нова Рада”. Його критичні фейлетони на адресу гетьманської політики спровокували 17-денне ув’язнення в Лук’янівській тюрмі. З приходом до влади Директорії — 14 грудня 1918 року і створенням Спеціальної ради комісарів (голова — Володимир Чехівський), Фещенко-Чопівський отримав портфель комісара народного господарства.¹³ З лютого 1919 року — він уже міністр господарства в уряді С. Остапенка. Декілька разів був учасником комісії від Директорії, яка вела переговори з командуванням військ Антанти, що перебували на півдні України. У березні 1919 року Іван Фещенко-Чопівський деякий час виконував обов’язки керівника уряду УНР тому, що тодішній прем’єр Сергій Остапенко більшість часу проводив в Одесі на переговорах з військовими і дипломатами Антанти.¹⁴

Влітку 1919 року Іван Фещенко-Чопівський — дипломатичний радник і торговельний аташе української місії в Румунії.¹⁵ Наприкінці травня 1920 року він був викликаний Головним Отаманом Симоном Петлюрою до Варшави для складання економічної конвенції між урядом УНР і Польщею. Іван Андріанович був обраний головою Ради Республіки. Керівництво Радою Республіки, предпарламентом України в екзилі було одним із віхових етапів його політичної діяльності. 1920 року у м. Тарнові (Польща) створений Державний Центр Української Народної Республіки, очолений її Головним Отаманом С. Петлюрою. 30 грудня 1920 р. на засіданні Міжпартійного бюро прийнято рішення про створення парламенту УНР у вигнанні. 9 січня 1921 р. Рада Міністрів УНР прийняла Закон про функціонування цього парламенту в якості Ради Республіки, який затвердив Головний Отаман. Вже 3 лютого в м. Тарнові в приміщенні готелю “Брістоль” відбулося перше урочисте засідання Ради Республіки і обрання її голови — Івана Фещенка-Чопівського. До Ради Республіки увійшли представники різних політичних партій національного руху з метою примирення українських діячів полярних політичних ідеологій. Доводиться визнати, що з цим завданням Рада Республіки успішно справилася і на деякий час змогла консолідувати українські емігрантські сили. До основних надбань Ради варто

віднести: створення уряду УНР в екзилі, очолюваного В'ячеславом Прокопом, схвалення відозви до українців усього світу, підготовка до збройного походу в Україну. 23 лютого 1921 р. С.Петлюра та І.Фещенко-Чопівський скликали при Головній Команді Армій УНР Партизансько-Повстанський штаб для планування походу в Україну та підготовки, координації й керівництва загальноукраїнським повстанням. Організацію і керівництво Штабом доручили Ю.Тютюннику. У березні 1921 р. Радою республіки схвалено Універсал українському народу, де пролунав заклик до організованого антибільшовицького повстання. Представникам Державного Центру УНР вдалося провести якісні переговори з урядом Польщі і, як наслідок, - звільнення із таборів частини полонених вояків Армії УНР, забезпечення їх амуніцією і сприяння у проникненні на територію України. Всі вище перераховані заходи мають безпосереднє відношення до події з історії Житомирщини, яка отримала назву Базарської трагедії і сталася 17-21 листопада 1921 року в м. Базар на Житомирському Поліссі.

З підписанням Ризького миру 18 березня 1921 р. між Польщею і Радянською Росією офіційно ліквідовувались Рада Міністрів, Рада Республіки, інші структури Державного Центру УНР. 15 серпня 1921 р. Рада Республіки очолювана І.Фещенко-Чопівським, проіснувавши 220 днів, саморозпустилась, що призвело до політичної боротьби в середовищі української еміграції. Фещенко-Чопівський відходить від політичної діяльності і з цього часу присвячує себе академічній науковій і викладацькій праці.¹⁶

З 1921 року — на еміграції в Польщі. У 1923 році очолив у Варшаві українську економічну військово-закупівельну комісію, керував дослідницькими центрами на металургійних заводах Польщі.¹⁷

Протягом 1922-1923 років Фещенко-Чопівський читає лекції з технології металів у “Львівській таємній політехніці”. Бере участь у Конгресі української технічної інтелігенції. З 1926 року Іван Андріянович дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, регулярно друкує наукові праці українською мовою у “Збірнику Математично-Природописно-Лікарської секції НТШ”. Тут він уперше формулює нові прогресивні методи гартування криці, є співредактором

журналу “Технічні вісті”, активно розробляє українську технічну, зокрема металургійну, термінологію”.¹⁸ У 1927 році — за дослідження проблем дифузії різних елементів у залізі, нікелю та кобальті Фещенко-Чопівський отримав докторський ступінь у Варшавській політехніці, а з 1931 року — звання професора Краківської гірничої академії.¹⁹ Стає провідним консультантом Польського оборонного відомства. Створює і керує Дослідною станцією групи “Покуй” у Битомі, а згодом — ще більшим дослідницьким комплексом на гуті “Байльдон” у Катовіцах. За свої важливі військові розробки отримує чимало найвищих польських урядових нагород. Він провідний металознавець Польщі, голова численних експертних делегацій на міжнародних наукових конгресах та з’їздах (Лондон, Стокгольм, Прага, Париж, Дюссельдорф та ін.). І.Фещенка-Чопівського можна заслужено вважати основоположником модерного металознавства в Польщі. Польські наукові кола високо цінують його вклад у польську науку та становлення шкіл, що сформувалися, зокрема, у польській Гірничо-гутичній Академії. Тут, незважаючи на режимі обмеження, у 1983 р. урочисто відзначали 100-літній ювілей вченого, який поправу може вважатися патріархом польського металознавства.²⁰

Син Юрій Фещенко-Чопівський у біографічному нарисі про батька дав таку характеристику його викладацько-педагогічній діяльності: “Як педагог, Чопівський належить до категорії професорів “з ласки Божої”. Він розумів психологію студента, толерував його молодечі пориви, навіть вибачав вибрики. Болів душею за слабодухів, не оправдовував надмірного захоплення політикою, відверто висловлював свою думку про те, що студент є передовсім учень і має вчитися. В кожній ситуації підходив до студентів доброзичливо, “по-батьківськи”, зі сентиментом, готовим багато вибачати. Студенти в більшості відчували сприятливе до них ставлення. Йшли вони до Чопівського масово, як до професора світового масштабу, в якого можна пізнати нове, сучасне та багато навчитися.”²¹

Протягом 1930-1936 років вчений випускає три томи фундаментальної праці “Металознавство” на матеріалах власних досліджень. Його обирають членом науково-технічних товариств у Німеччині, Англії, США, членом-кореспондентом

Польської Академії Наук (1933), статті постійно друкуються у провідних наукових журналах Європи. В 1939 році Феценку-Чопівському присвоюють звання титулярного професора, яким відзначалися найбільш заслужені викладачі вищої школи. Президент Польщі Ігнацій Мосціцький (сам вчений-хімік – Авт.) нагородив вченого Золотим хрестом заслуги.²²

Окремий і особливий розділ наукової творчості професора І.Феценка-Чопівського становить дослідницька праця і доведенні до виробництва технології для потреб військової оборонної промисловості Польщі. Це найменше вивчена сторона його праці зі зрозумілих причин секретності. Хоча існував спеціальний періодичний збірник за редакцією вченого, де друкувалися матеріали з цієї галузі – “Prace Badawcze Panstwowych Wytworni Uzbrojenia”. Новими раціональними здобутками Феценка-Чопівського в цій галузі є поліпшення стійкості гарматних стволів, пропозиції та розв’язки стосовно військової авіації та броньованих автомобілів. Вчений зробив декілька специфічних “ноу гау”. Зокрема, технологія підвищення стійкості покрівельної бляхи, розробка зносостійких рельсованих сталей, методи підвищення експлуатаційної стійкості котлових матеріалів, технології здешевлення і підвищення стійкості різального інструменту.²³

Роки з 1940 до початку 1945 були проведенні в окупованій німцями Польщі. Феценко-Чопівський працював технічним консультантом на металургійному заводі “Байльдон” у м. Катовіце. Він успішно досліджує явища нерівномірності охолодження чавунних виробів. Представляє цю роботу для доповіді у Шлеське відділення Союзу німецьких металургів. Проте, стається ще один жарт долі у житті Феценка-Чопівського – директор заводу Кукля та два помічники вченого Кінтер і Зайош присвоїли собі результати досліджень. Його ім’я викреслили зі списків членів Союзу німецьких металургів, куди його як знаного фахівця прийняли ще 1911 року. У зв’язку з великим впливом українських військових емігрантів Феценко-Чопівський активно включається в українське суспільне життя. Він очолює Український допомоговий комітет, що згодом був реорганізований у філію Українського Національного О’єднання. Все це

викликало негативну реакцію німецької окупаційної влади, і на початку 1944 року його вдруге заарештовують. Загалом, вчений двічі був заарештований нацистами.

При підході Червоної армії до Катовіце професор відмовився від виїзду на Захід, до того ж емісари нового польського уряду просили залишитися, обіцяючи давню посаду в Краківській Академії. Наслідки не забарилися. У лютому Фещенка-Чопівського забрали до штабу генерала Конєва на “інтимні розмови”, після чого здавалося, що його залишать у спокої з уваги на похилий вік і перспективу використати його фахове знання.²⁴ Однак у березні 1945 року Іван Фещенко-Чопівський був заарештований радянською військовою контррозвідкою у Катовіце і перевезений до Києва. Вже як в’язень він працював на розчищенні зруйнованого Хрещатика. Засуджений на 15 років заслання – спочатку один з таборів “Біломорбуду”, потім Інта і Абезь в Комі. Про останні роки життя ученого дізнаємося зі спогадів одного в’язня, якому вдалося вижити в таборі. Десь у 50-му році в Інті, неподалік Воркути, до нього, зачувши українську мову, підійшов виснажений чоловік років 70-ти. Назвався професором Академії у Кракові і повідомив, що має призначення в Абезь – табір смертників. На прощання написав землякові в щоденнику кілька слів: “Старші покладають надії на молодих, віддають їм пошану і спадок” і підписався повним ім’ям та прізвищем – Іван Фещенко-Чопівський.²⁵ Помер Іван Андріанович у таборі біля м. Вяртсиля Сартавальського (за іншими даними — у таборі смертників в Абезі) 2 вересня 1952 року.

Як вчений Фещенко-Чопівський здобув світову славу. Його науковий доробок разом з вище вказаним роботами становить 140 праць з металознавства (проблем дифузії, діаграм стану багатокomпонентних металічних систем, хіміко-термічної та термічної обробок, легування сталей та їх механічних властивостей гірничої справи), з природних копалин, які опубліковані польською, німецькою, французькою, англійською, російською мовами. Праці вченого – це значний внесок у теорію хіміко-термічної обробки. Учений-новатор вніс багато нового не тільки в теорію і практику металознавства, але й у формування польської та української наукової термінології.

Окрім безпосередньо фахової спадщини він залишив нащадкам і праці, де приділяв увагу питанням культурної політики, національного виховання і навчання молодого покоління. Зокрема, стаття “Техніка і наука, природа і людина”, опублікована в часописі “Студентський прапор” 1943 р. у Львові. Головний задум автора цілком гуманістично–оптимістичний – тільки велика ідея і велика віра творять життя людини. Лише спершись на національні духовні джерела народу можна забезпечити органічний вияв творчих сил кожної людини і нації загалом. Ці думки Феценка-Чопівського являють собою чітку навчально-виховну систему, мета якої – виховати гармонійний, суцільний та сильний тип людини.²⁶

В Радянській Україні про великого українського вченого вперше заговорили у Львові: під час наукової сесії Наукового товариства імені Шевченка, яка проходила 29-30 березня 1991 року, голова львівського НТШ професор Олег Романів виголосив доповідь на тему “Науковий і громадський подвиг Івана Феценка-Чопівського”, а в “Записках НТШ” було опубліковано деякі фрагменти із спогадів вченого.²⁷

Звичайно, на основі викладених фактів важко уявити повну картину життя такої різносторонньої і непересічної людини, якою був Іван Андріанович Феценко-Чопівський. Це всього-на-всього спроба дослідження, яке сьогодні більш ніж актуальне і нагальне. Підтвердженням цим словам може слугувати наступний факт. У вересні 1992 року Житомир відвідали нащадки нашого видатного земляка. У зв’язку з цією подією вулицю Паризької комуни було перейменовано на вулицю Івана Феценка-Чопівського і відкрито анотаційну дошку на будинку по цій вулиці, в якому свого часу мешкав Феценко-Чопівський. На жаль, і сьогодні переважна більшість пересічних житомирян, коли їх запитати на честь кого названо одну з вулиць їхнього міста, що вони знають про цю людину — нічого ствердного не скажуть.

- ¹ Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Жур. Фонд, 1995. – С.42.
- ² Верстюк В., Остапко Т.. Діячі Української Центральної Ради.– К., 1998.– С. 177.
- ³ Костриця М.Ю. Мокрицький Г.П. Зазначена праця. – С.45.
- ⁴ Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р. Шуста.– К.: Генеза, 2001. – С. 501.
- ⁵ Українська революція. Історичні портрети. Упорядники: Корновенко С.В., Морозов А.Г., Ресніт О.П.– Вінниця: Видавництво “Фоліант”, 2004.– С. 227.
- ⁶ Верстюк В. , Остапко Т. Зазначена праця.
- ⁷ Костриця М.Ю. Мокрицький Г.П. Зазначена праця. – С. 46.
- ⁸ Шендеровський В. Видатний вчений і державотворець. // І. Фещенко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С. 20.
- ⁹ Українська революція. Історичні портрети. Зазначена праця.
- ¹⁰ Верстюк В, Остапко Т. Зазначена праця. С. – 178.
- ¹¹ Українська революція. Історичні портрети. Зазначена праця. С. – 228.
- ¹² Довідник з історії України (А-Я) . Зазначена праця. С. – 502.
- ¹³ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.2: революція в Україні. В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф.Верстюк.– 2003.–С. 295.
- ¹⁴ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.2:революція в Україні. В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф.Верстюк.– 2003.–С. 336.
- ¹⁵ Довідник з історії України (А-Я) . Зазначена праця.
- ¹⁶ Бишкевич Я. Іван Фещенко-Чопівський – Голова Ради Республіки, парламенту в екзилі // І. Фещенко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С.72-73.
- ¹⁷ Українська революція. Історичні портрети. Зазначена праця.
- ¹⁸ Костриця М. Нові матеріали про видатного земляка // Житомирський вісник. –1994 – 2 вересня.
- ¹⁹ Довідник з історії України (А-Я) . Зазначена праця.
- ²⁰ Москаленко Ю. Патріот і вчений. До 110-річчя з дня народження І.Фещенко-Чопівського // Проблеми металознавства та обробка легованих сталей / Тези доповідей Всеукраїнського семінару, 27-28 вересня 1994 р. С. 5.
- ²¹ Пилипчик О. Іван Фещенко-Чопівський як культурно-освітній діяч // І. Фещенко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С. 39.
- ²² Костриця М.Ю. Мокрицький Г.П. Зазначена праця. – С.47.
- ²³ Романів О. Наукова спадщина Івана Фещенка-Чопівського в царині металознавства і металургії // І. Фещенко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С. 11-14.
- ²⁴ Чопівська-Богун І. Життя гідне слави // Шляхами творення української державності: за матеріалами регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за

державну незалежність в 1917-1921 роках (до 85 річчя Другого Зимового походу)”. - Житомир, 2006. С. 108-109.

²⁵ Шендеровський В. Видатний вчений і державотворець. // І. Феценко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до 50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С. 23.

²⁶ Пилипчик О. Іван Феценко-Чопівський як культурно-освітній діяч // І. Феценко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення // Матеріали міжнародної конференції (до 50-річчя від дня загибелі). Львів, 27-28 вересня 2002 р. – С. 38.

²⁷ Чопівська-Богун І. Життя гідне слави // Шляхами творення української державності: за матеріалами регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917-1921 роках (до 85 річчя Другого Зимового походу)”. - Житомир, 2006. С. 109.